

MANUEL LUGRÍS FREIRE (1863-1940), XORNALISTA

Luís Alonso Girgado
María Vilariño Suárez

A) A XEIRA CUBANA (1883-1896)

Os trece anos que pasou en Cuba (1883-1896), como integrante da numerosa colonia de emigrantes galegos, Manuel LUGRÍS FREIRE (1863-1940), representaron un extraordinario proceso de aprendizaxe nas múltiples dimensións do labor de quen foi un irrenunciable galeguista que tivo no terreo da prensa unha canle útil e axeitada para publicitarse como poeta, narrador, dramaturgo e colaborador xornalístico con artigos de crítica teatral, filolóxicos, culturais, políticos, biográficos ou informativos de moi diversa índole, pero centrados case sempre en Galicia, na órbita galega xeral, e escritos en lingua galega por quen, dende o primeiro momento, asumiu tal militancia e aínda empredeu, nese terreo, un traballo de proselitismo e un compromiso que non pasou inadvertido a Curros, que coincidiu con LUGRÍS algúns anos na Illa.

Na súa estadía cubana, a empresa xornalística máis meritosa de LUGRÍS foi a de fundar e codirixir *A Gaita Gallega* (1885) a carón de Ramón Armada Teixeira. A boa harmonía entre Roque d'as Mariñas (LUGRÍS) e Chumín de Céltegos (Armada) durou pouco, ata a tocata 5ª (8-XI-1885) da publicación, que xa non rexistrará na cabeceira ao primeiro, autor dunha crítica a *¡Non máis emigración!* que non debeu gustar a Armada e, deseguido, obxecto á súa vez de ataques por Loureiro e G. Sús (Xesús María de Caula) nas tocatas 13ª, 15ª e 16ª. Dito isto convirá precisar que as cabeceiras galego-cubanas que rexistran unha máis representativa colaboración do galeguista de Sada son:

- ***Galicia Moderna*** (1885-1890), semanario¹ dirixido por José Novo y García. Como A. Sieu Medre publica oito entregas que conforman a serie “Gallegos de por acá”, de carácter biográfico. Como L.U. Gris asina, na etapa 1886-89, un total de trinta achegas, case sempre en galego. Hai de todo: poemas, cartas, contos (os catro d'O Lechuceiro de carácter “cómico-bufo”, escritos dedicados a figuras como F. Añón e Rosalía e traballos de asunto lingüístico)². En fin, co seu nome e apelidos temos cinco achegas máis de carácter lírico e temática amorosa, coa excepción de “A Las Dominicales” (25-IX-1887) de asunto galeguista e referida a Galicia na prensa e ás visións tópicas e falsas sobre o pobo galego. Coas iniciais M.L.F. aparece “Pátria!” (21-III-1886). A edición facsimilar deste semanario rexionalista (á que rematamos de facer referencia) dedica amplo espazo no estudo prologal, moi ben documentado, de Natalia Regueiro³ á pegada do Rexionalismo nestas páxinas con múltiples referencias a LUGRÍS FREIRE.

- *El Eco de Galicia* (1878-1902). Fundado e dirixido por W. Álvarez Insua. De filiación rexionalista. Neira Vilas⁴ rexistra un total de oito achegas lugrisianas, a primeira delas, o poema “Nostalxia” (11-XI-1883), publicado no mesmo ano da súa chegada á Illa⁵. Pola súa banda, Xabier Campos recupera a novela *O penedo do crimen*, publicada nestas páxinas en seis entregas⁶ datadas entre setembro e decembro de 1884. De acordo co escrito polo citado Xabier Campos, despois desta novela aparecerían “constantes colaboracións, maioritariamente en verso”⁷ do mesmo Lugrís e aínda informacións sobre os ensaios da peza teatral (*A costureira d’a aldea*) da súa autoría –a primeira cronoloxicamente– pola sección de declamación do Centro Galego, que estreou a obra en marzo de 1885. Ramón Nicolás⁸ fala de “vinte colaboracións” (como Asieumedre ou co seu ortónimo), entre novembro de 1883 e xuño de 1885, “que alternan entre a preocupación social, a vivencia da emigración, o amor e a historia de Galicia”. Xabier Campos rexistra o relato “O vimbio e mailo pino” (28-VIII-1897), publicado cando xa o autor marchara de Cuba.

- *La Tierra Gallega* (1894-1896). Fundada e dirixida por Curros, acolleu só dúas colaboracións de Lugrís. A primeira, “Fóra!”, núm. 7 (29-04-1894), p. 3, é un duro e reivindicativo poema contra a tiranía e deshonra dos galegos que exercen o poder. A segunda, “Oración”, núm. 22 (20-VI-1894), p. 3 (diante o estandarte da Sociedad de Beneficencia de Naturales de Galicia na Habana), é unha composición patriótica envolta no amor a Galicia e na súa defensa.

- *A Gaita Gallega* (1885-1889), que “Repinica muiñeiras, fandangos y-alboradas unha vez ao mes”, foi empresa xornalística fundada e codirixida por Ramón Armada Teixeira e Lugrís. Este colaborou nos cinco primeiros números coas seguintes achegas: tres como L.U.Gris, unha como K. Ñoto, seis como Roque d’as Mariñas e unha coas iniciais M.L.F, todas elas en galego. A publicación, de liña declaradamente rexionalista, creada cando non levaba Lugrís dous anos na Illa, quedou exclusivamente en mans de Armada Teixeira dende a 6ª tocata. Dende o núm. 15 publicouse como “Suplemento” ou “Folla” do semanario *El Eco de Galicia*, de W. Álvarez Insua e así figurou na xeira 1887-1889. *A Gaita Gallega* era gratis para os subscritores de *El Eco de Galicia*, do que fala, xa na tocata 1^a (5-VIII-1885) como “o primeiro que n-o mundo de Colon despregou a bandeira d’a defensa d’o nome gallego” e “o primeiro en defender e gabar as cousas gallegas” (pp. 8 e 1 respectivamente). Na mesma 1ª tocata, Armada Teixeira fala de Lugrís como “o máis tenro e inspirado d’os poetas gallegos” e anuncia que W. Álvarez Insua está a prologar o seu libro poético “que se titulará *Ecos d’as Mariñas*”, libro que non apareceu. A noticia de una tamén *El Eco de Galicia*.

Lugrís (Roque d'as Mariñas) é o autor do que podemos considerar o editorial no que están as liñas de pensamento e actuación –“O noso pensamento” é o seu título– d'*A Gaita Gallega*, partindo da situación, non pouco entusiasta e optimista, de que “O renacemento literario en Galicia vai collendo novas forzas, y-a nosa lingua ocupa hoxe un posto brillante entrás rexionales”, valoración sustentada no feito de dispor –a lingua– de unha gramática, dous dicionarios, “moi boas obriñas en verso” e unha prensa de expresión galega na que atopamos cabeceiras como *O Tío Marcos d'a Portela*, *O Galiciano*, *Galicia* e, dende logo, *A Gaita Gallega*. Para Lugrís, lingua, literatura e pobo van xuntos; defende a dignidade do idioma galego e asume a necesidade de publicitar a produción poética galega e contribuír así a “erguer d'a deixadez” a fala e recuperar as tradicións do país. Hai aquí, en definitiva, unha clara vontade de axudar á recuperación do país, por séculos magoado e infortunado, como o escritor manifesta na “tocata fúnebre” a Rosalía⁹ ateigada de emoción e bágoas e na que se atribúe á escritora toda “unha brillante literatura da que carecíamos” xunto co mérito de rehabilitar a fala.

Na tocatá 2^a (2-VIII-1885) o mesmo Roque d'as Mariñas ensaia unha crítica teatral das pezas “Entre veciños” e “O Ruisiñol” representadas no teatro Tacón¹⁰ co engadido dunha “velada” musical onde non faltou o himno galego e a peza “Unha noite na eira do trigo”. No remate do artigo non falta unha chamada á unión dos galegos para marchar polos camiños da “rexeneración d'a nosa sempre adourada Galicia!”.

Despois do conto burlesco e retranqueiro, de esencia popular, titulado “Os dous abogados” e asinado por K. Ñoto, volve Lugrís (en “A fala gallega, I”, tocatá 3^a, de 13-IX-1885) ao percorrido histórico pola fala na literatura para afirmar a condición de rexeneradores que nese terreo mantiveron Rosalía, Pondal, A. Camino, “os irmáns Iglesias”, etc., animando a seguir o seu exemplo, pois “Galicia foi grande de fíxose respetar, cando volveu os ollos ô pasado e comenzou a cultivar a lingua de Rosalía”¹¹. Este artigo ten unha segunda parte¹² sinalada pola reivindicación histórica da lingua do pobo, exaltada como “idioma d'abolengo” e instrumento para fundar “a independencia literaria” do país galego, entre apelacións ao patriotismo.

Foi, como xa dixemos, a crítica¹³ aberta á peza *¡Non máis emigración!* de Armada Teixeiro o motivo determinante de retirada de Lugrís desta revista e da inimizade con Armada. Na retirada, sinala algún biógrafo¹⁴, quizais intervira Álvarez Insua, en cuxo semanario, o mesmo que en *Galicia Moderna*, continuou Lugrís como colaborador.

Con posterioridade á súa saída da Illa (1896) non faltan colaboracións de Lugrís en diversas cabeceiras dunha prensa que recordaba o seu labor entre os inmigrantes galegos; labor que, certamente, excede con moito das súas colaboracións xornalísticas e da contribución á poesía e ao teatro galegos. Así, xa en 1884 era vogal da xunta directiva do Centro Galego da Habana; logo, sería socio e colaborador de entidades culturais de Regla

e de Guanabacoa e promoverá a creación da sociedade Aires d'a Miña Terra. Foi tamén membro e colaborador da Sociedade de Beneficencia de Naturales de Galicia. Foran, en definitiva, directamente enviadas por Lugrís ou foran –como era frecuente– reproducidas (con non pouca reiteración nalgún caso) sen o permiso explícito do escritor, as colaboracións da súa autoría que atopamos a partir de 1896 son as seguintes, de acordo coa consulta –fragmentaria en máis dun caso– que fixemos dalgunhas cabeceiras de prensa:

- En *Galicia Ilustrada* (1891), dirixida por J. Romero Hiáñez de Freire, aparece o poema “Chegada”.
- En *Aires d'a miña terra* (1892), “Revista decenal bilingüe, ilustrada” que circulaba cando Lugrís vivía aínda na Habana, Neira Vilas¹⁵ asegura que publicou aquí “un artigo sobre estudos económicos”.
- En *Follas Novas* (1897-1908), “Semanario científico, literario y defensor de la colonia gallega”, a súa primeira achega é o poema “Persentimentos” configurado en tres partes e escrito en galego. Aparece no núm. 39, ano II (27-II-1898), p. 1. Con posterioridade deixou outras colaboracións; por exemplo no ano 1907, cando o seu amigo Alfredo Nan de Allariz era o director, apareceron os contos “Ir por lan” e “Os lobos”, que xa viran a luz en *A Nosa Terra*.
- En *Galicia* (1902-1930), “Revista regional de mayor circulación en la República de Cuba”, tamén colabora esporadicamente e, nos anos da publicación que consultamos, sempre con poemas en galego, dos que rexistramos “Eu son gallego”, núm. 8 (14-IX-1902), p. 4 e un fragmento do poema “Sampayo”, núm. 21 (Año IV, de 14-V-1905), p. 4. Moitas máis achegas, igualmente poéticas pero case sempre en castelán, patrióticas ou amorosas, publicou en *Galicia* seu irmán Plácido. Contamos deste arredor dunha ducia en 1905, entre elas: “A España” (7-V-1905), “Galicia” (4-VI-1905), “A Galicia” (25-VII-1905), “Soneto” (13-VIII-1905), “Lirios” (17-IX-1905), “La mujer cubana” (6-VIII-1905) e algunhas postais líricas.
- En *Airiños d'a Miña Terra* (1909), “Revista decenal ilustrada” figura xa “O xiro do sacristán”, núm. 10 (23-VIII-1909), asinado por Asimeudre.
- En *La Patria Gallega* (1913), “Revista semanal ilustrada”, que dirixía José Bargueiras, temos “O xiro d'o sacristán”, núm. 62 (10-V-1913), p. 9, conto breve asinado tamén por Asieumedre.
- En *La Antorcha Gallega* (1913-1914), “Revista semanal” dirixida por Ángel Fernández, publica o poema “El torero”, núm. 7 (16-XI-1913), p. 7, a narración “Home-ro”, sen asinar núm. 8 (23-XI-1913) e o conto “Boa protección: o raposo e mailas galiñas”, asinado por P. Lugrís, núm. 8 (8-III-1914).
- En *Labor Gallega* (1913-1917), dirixida por Vicente Martínez Quelle, rexistramos, no núm. 7 (25-VII-1916), a composición poética “Progreso”, de ton irónico e intención crítica.

- En *Eco de Galicia* (1917-1936), “Revista semanal ilustrada” e “de afirmación regional”, a súa primeira achega foi “A Mariña”, núm. 12 (20-IX-1917), pero temos constancia dalgunhas outras posteriores.
- En *Vida Gallega* (1938-1951), “Revista mensual, bilingüe”, voceira da Sociedad de Beneficencia de Naturales de Galicia e dirixida por Antonio do Campo y de la Fuente, publicou varias narracións co seu ortónimo.
- En *Loita* (1939-1940), fundada e dirixida por Xerardo Álvarez Gallego, anotamos un texto breve, “No idioma galego”, no núm. 5 (maio de 1940, p. 2). Máis adiante, no núm. 10 (outubro de 1940, p. 3) na sección de apócrifos “Cartas del otro mundo” aparece a carta “De Manuel Lugo a Hermandad Gallega”, cuxa autoría debe ser de Álvarez Gallego.

Cómpre dicir que Manuel Lugo chegara a Cuba chamado polo seu irmán Plácido; que en 1905 figuraba aínda como integrante da comisión que redactou o Regulamento da Asociación Iniciadora e Protectora da Academia Galega e que fora xa vogal da súa Xunta Directiva. Manuel, mozo de vinte anos, traballou ao chegar á Illa como contable en diversos comercios e empresas. Este traballo, tan afastado da sensibilidade e vocación de Lugo, chamou a atención de Curros, prologuista –pero prologuista crítico– do primeiro e único libro –*Soidades*, 1894– publicado polo escritor de Sada en Cuba. Un libro de poemas, en galego, no que o celanovés ve incorreccións e versos defectuosos do neófito poeta ao que consideraba de moi “decidida afición a las Musas” e “valeroso paladín del movimiento regionalista de nuestra patria”¹⁶ comprometido na defensa da historia, da lingua e dos grandes homes de Galicia; da súa literatura e do seu pobo.

En Cuba está, pois, Manuel Lugo en contacto co movemento rexionalista que, dende 1879, viña difundindo e promovendo o estradense Waldo Álvarez Insua dende as páxinas do seu semanario *El Eco de Galicia* (A Habana, 1878-1902) e que tivo plataforma e caixa de resonancia no Centro Galego da Habana. O Rexionalismo tentou superar o simple e tópico sentimentalismo e chegou a un galeguismo de pensamento, cultura e ideoloxía, transformación potenciada a partir de 1885 na Illa e que, entre outras manifestacións, deu lugar a unha publicación tan meritosa como a citada *A Gaita Gallega* (1885-1889), fundada e codirixida por Lugo e Armada Teixeira.

Unha manifestación concreta da importancia do núcleo rexionalista galego en Cuba está nos mil douscentos asinantes da “Carta abierta” a Murguía que é un dos colofóns do libro *El Regionalismo Gallego* (1889) publicado co selo da imprenta La Universal e custeado por rexionalistas amigos e admiradores do mestre (Álvarez Insua e José Fontenla Leal entre eles). Na carta, que defende a Murguía dos ataques de Sánchez Moguel, hai unha explícita profesión de fe rexionalista como remedio dos males endémicos que levaron á emigración os asinantes, “los desterrados...los arrojados de sus hogares”, que se declaran rexionalistas “entusiastas hasta el delirio de sus doctrinas”, as do Rexionalismo.

E á “influencia salvadora del regionalismo” refírese Álvarez Insua no “Prólogo” a esta obra de Murguía que el mesmo dera a coñecer poucos meses antes, no mesmo 1889, en *El Eco de Galicia*.

Sen dúbida estaba Lugrís entre os asinantes da carta, moitos deles amigos seus do Centro Galego, colaboradores de prensa ou interesados na cultura galega: militantes, todos, do Rexionalismo, que foi fonte xeral do seu quefacer publicístico –xornalístico en particular– na Illa, tal como sintetiza Núñez Seixas ao dicir que “apelou a todos os temas recorrentes do rexionalismo murguiano”¹⁷.

O Rexionalismo, anticolonialista, reclamaba a autonomía das comunidades españolas concretando en Galicia esa esixencia. En 1883 vivía Cuba anos de incerteza, aínda que a etapa 1878-1895 fora chamada “La tregua fecunda”, rematada por certo en febreiro de 1895 co Grito de Baire, que deu comezo á guerra hispano-cubana. A Cuba dos derradeiros anos do século XIX, a Cuba colonial ateigada de inmigrantes españois, estaba politicamente dividida entre o Partido Constitucional, preconizador da continuidade colonialista, o Partido Liberal Autonomista, de signo reformista e o grupo independentista, ilegal. Os galegos eran maioritariamente integristas (colonialistas), pero un sector, no que figuraba Curros, simpatizaba cos autonomistas. Curros foi amigo dun destacado autonomista como Rafael Montoro. No Centro Galego a situación foi problemática e iso intensificouse coa guerra. Ao seu comezo, en 1895, caía un xefe do levantamento como José Martí, ben cedo un mito para os cubanos. En 1896 caía o xeneral Antonio Maceo. Intimamente desacougado, con medo, Lugrís decidiu marchar.

Non parece que Lugrís fora partidario da solución autonómica para a Illa, que en 1899 contaba con 1.600.000 habitantes; no entanto en 1894 eran 2.000.000. En 1887 había 125.092 inmigrantes españois asentados, pero máis de 700.000 chegaran entre 1868 e 1894. Cando chega Curros, no Centro Galego da Habana había 12.553 socios, número que en 1895, seguramente debido ao estoupido da guerra, se reducía a 8.387. A marcha de Lugrís en 1896 coincide coa desaparición de *La Tierra Gallega* (1894-1896), o semanario fundado e dirixido por Curros.

B) APÉNDICE: ARXENTINA E URUGUAI

Aínda que, ata hoxe mesmo, non contamos coas imprescindibles coleccións completas da nosa prensa emigrante, podemos asegurar que a sinatura de Lugrís figura en varias cabeceiras da prensa galega en Arxentina. Sen que poidamos constatar o número exacto das súas achegas nas diversas cabeceiras, deixamos constancia aquí da súa presenza –sobre todo con contos ou poemas– en:

- *El Eco de Galicia* (1892-1926), do que foi fundador e director José M.ª Cao Luces. Aquí figuran os contos “O vimbio e mailo pino” (1928) e “Pola Patria. Episodio da guerra da Independencia en Galicia”, núm. 240 (20-VI-1898).

- *Almanaque Gallego* (1898-1927), da dirección de Manuel Castro López. No número de 1901 aparece o conto “O carneiro”.
- *El Correo de Galicia* (1898-1965), fundado por Fortunato Cruces e dirixido nos seus comezos por Juan González Montenegro. En 1931, no número especial do 25 de xullo, temos o artigo “O día de Galicia” da autoría de Lugrís.
- *Boletín Oficial del Centro Gallego de Avellaneda* (1903-1930), dirixido por A. Paredes Rey, de periodicidade mensual. Figura entre os “colaboradores habituais” da publicación.
- *Aires d’a miña terra* (1908-1909), que en Bos Aires dirixiu Manuel Nóvoa Costoya. Como Asieumedre publicou “Entre compañeiros”, núm. 41 (14-II-1909) e “As Mariñas”, núm. 59 (20-VI-1909).
- *Boletín de la Unión Hispano-Americana pro Valle Miñor* (1909-1935), do que foi Luciano Rodríguez o primeiro director. Aparece no grupo de “poetas da terra” con varias composicións poéticas.
- *Suevia* (Bos Aires, 1916), publica “A Nogueira”, núm. 1 (1-I-1916), p. 14.
- *Acción Gallega* (1920-1925), voceira oficial de Casa de Galicia de Bos Aires, da que foi director Rodolfo Prada. Entre os seus 58 números hai algúns contos de Asieumedre.
- *A Terra* (1920), “Órgano del Centro Gallego de Córdoba”, dirixida por Manuel Fernández González. Asina as colaboracións como L.U. Gris.
- *Céltiga* (1924-1932), “Revista gallega de arte, crítica, literatura y actualidades” da que Ramón Peña fora director-fundador. Publica algúns poemas de Lugrís.
- *Galicia* (1926), que continúa aínda hoxe como revista do Centro Galego de Bos Aires e contou entre os seus directores a E. Blanco Amor e Luís Seoane. Publicou varias narracións de Lugrís.
- *A Fouce*, “Periódico Gallego” (1926-1936) de Bos Aires, publica “A un gaiteiro”, núm. 63 (agosto, 1933), p. 4 e “Fragachán”, núm. 78 (xullo, 1933), p. 3.
- *Lugo* (1943-1980), “Órgano oficial del Centro Lucense de Buenos Aires”, dirixido en principio por Alfonso Díaz Trigo, publica varios contos do escritor de Sada.
- *Orientación Gallega* (Bos Aires, 1962), voceira da “Unión Federal Gallega Democrática”, reproduce algún poema.

A prensa galega de Uruguai¹⁸ rexistra, sequera sexa reducido, un capítulo particular coas referencias a Lugrís e as achegas deste, achegas que certamente son reproducións de textos xa publicados. En todo caso, xa nos anos 1929-30 o galeguista *Arazua* ofrece algunha información –núm. 2 (outubro, 1930), p. 11– sobre a homenaxe da que foi obxecto en Sada “el rudo batallador de la causa gallega”, o “inquieta idealista gallego”.

Poucos anos despois *Raza Celta* (núm. 4 e 6, de 1934) informa de Lugrís en relación ao seu nomeamento como presidente da RAG. Pero é *La Tierra Gallega* (1917-18), dirixida por José M.³ Barreiro, a única que recolle un feixe apreciable de achegas (sete en

total, entre o 16 de novembro de 1917 e o 28 de abril de 1918) de Lugrís. Deste conxunto, “A Mariña” (16-XII-1917) é un poema. O resto son contos¹⁹, todos eles publicados con anterioridade en *A Nosa Terra* entre 1907 e 1908.

C) O RETORNO: A XEIRA GALEGA (1896-1940)

“Entre los gallegos que aquí escriben para sus paisanos”²⁰ figurou Manuel Lugrís na súa estadía cubana, sen chegar á sona de Curros, W. Álvarez Insua ou Armada Teixeira, pero si como rexionalista confeso e afervoadado, como home de prensa con experiencia en varios e importantes medios e aínda como literato que daba os seus froitos iniciais no teatro e na lírica. Retornaba a Galicia en 1896 sen facer as Américas, pero cun “capital de... ilusións” e co desexo de loitar “polo engrandecimento, dinificación e redención da Terra Nai”²¹ a partir dos principios ideolóxicos rexionalistas, que eran o seu credo político. As décadas da súa xeira galega pasounas na Coruña e a súa existencia reflectiu en boa medida o que fixera na Habana: traballar para sobrevivir como contable ou administrativo (moitos anos na empresa Augas da Coruña, S.A.)²² e participar activamente, aínda desde postos de alta responsabilidade en ocasións, na vida política e cultural galega, desenvolvendo ademais a súa obra literaria –poética, teatral e sobre todo narrativa– e, paralelamente, as súas colaboracións en prensa xunto con algunha incursión (a *Gramática do idioma galego*, 1922) no terreo filolóxico, terreo do que xa se ocupara, en Cuba, nas páxinas de *Galicia Moderna*.

Da súa actividade xornalística, sen dúbida intensa²³, queda testemuño en dúcias de cabeceiras, das que cómpre salientar, pola súa presenza asidua nelas por afinidades ideolóxicas, a *Revista Gallega* (A Coruña, 1895-1907) de Galo Salinas; *Solidarismo Gallego* (A Coruña, 1907-1908), de Rodrigo Sanz López; *Solidaridad Gallega* (A Coruña, 1908-1912) tamén de Rodrigo Sanz e continuadora da anterior ou *A Nosa Terra* (A Coruña, 1907-1908)²⁴ e a súa homónima voceira das Irmandades da Fala (na etapa 1916-1932). Sen menosprezar as achegas xornalísticas propiamente ditas, algunhas delas publicadas nas páxinas galego-cubanas de *Follas Novas* ou *El Eco de Galicia* (tamén no de Bos Aires, neste segundo caso), o caso é que a prensa galega constitúe unha proveitosa plataforma para difundir a súa contística, os populares (e didácticos) contos asinados por Asieumedre, que viron a súa primeira edición, patrocinada e distribuída polo sindicato agrario Solidaridad Gallega en 1908. Ás actividades de Solidaridad Gallega dedicou Lugrís numerosos artigos. Todo, en definitiva, na defensa do ideario rexionalista (de tipo liberal e seguidor dos principios de Murguía) que Lugrís publicitou polas máis diversas vías, que inclúen os contos, as pezas teatrais, a oratoria dos mitins políticos²⁵ e os versos dalgúns dos seus poemas con propósito proselitista.

Impresionan, certamente, as empresas políticas e culturais nas que Lugrís traballou co pensamento posto na súa terra, á que aspiraba a galeguizar, modernizar e democratizar. Unha simple enumeración das súas realizacións ou actuacións nesta liña rexistra a

súa participación na célebre Cova Céltica, a súa condición de socio correspondente no Seminario de Estudos Galegos, o seu posto de académico fundador da Real Academia Galega (que presidiu no bienio 1934-1935), a súa integración no Partido galeguista, o seu labor de propaganda do Estatuto como membro do Consello Executivo da Comisión ao efecto, a súa presenza como cofundador da ORGA e da Escola Rexional de Declamación, así como da Asociación da Prensa da Coruña. Foi tamén cofundador da agrupación agrarista Solidaridad Gallega, secretario e presidente da Liga Gallega e membro do Casino Republicano da Coruña, cidade que o contou como vogal da súa Irmandade da Fala.

En conxunto, na súa totalidade, a obra xornalística de Manuel Lugo é unha vía directa pola que manifesta as súas ideas, inquedanzas e opinións como militante de primeira liña do Rexionalismo. A súa voz é a un tempo crítica e exaltada, aceda e ateigada de emoción, loitadora e sostida en sólidas conviccións e fe no futuro, con Galicia como eixe, permanentemente. Pelexou pola mellora do país, pola súa redención e rexeneración, fustrigando os atrancos e males seculares sen esquecer, por suposto, o tan reiterado caciquismo e a marxinação e maltrato do país como consecuencia do centralismo. Como xornalista, Lugo foi un autodidacta ao que, na Habana de finais do século XIX, non lle faltaron modelos a seguir, e Curros²⁶ e Waldo Álvarez Insua (malia críticas e desacordos co último) foron dous deles, con seguridade, e canles de acceso ao pensamento rexionalista que orientou *A gaita gallega*, *El Eco de Galicia* e *Galicia Moderna*, esta última dirixida por José Novo y García.

Simpatizante da República, da causa agrarista –con que se comprometeu publicamente– e tamén dos presupostos do nacionalismo, Lugo, enxebriista de convicción e sentimento, asumiu nas páxinas da prensa principios e xuízos críticos que espertaron a polémica; así, nas páxinas da *Revista Gallega* polemizou con Alfredo Brañas e nas do católico *El Eco de Galicia* soportou unha campaña na súa contra e polémicas e ataques (con Murguía, con membros do Circo de Artesanos coruñés, co republicano José Rodríguez Martínez, etc) figuran en *A gaita gallega* ou *Solidaridad Gallega*. Na tamén coruñesa *A Nosa Terra* colaborou con artigos que informan das actividades da agrupación rexionalista Solidaridad Gallega, de cuxo manifesto fundacional foi Lugo un dos asinantes.

Informar, adoutrinar, formar, foron as funcións e finalidades dos textos xornalísticos de Lugo, que se serviu da canle da prensa (digámolo unha vez máis) para espallar, explicar e xustificar as claves e os alicerces dun ideario compartido por milleiros de galegos reunidos arredor das figuras de Murguía e de Alfredo Brañas. Literatura xornalística, a de Manuel Lugo, de loita –defensa ou ataque, de réplica ou contrarréplica– e destinada a dar a coñecer o país a través da súa historia, pondo énfase nas súas glorias: a terra, o pobo, a lingua e as letras que tanto contribuíron ao seu rexurdir. O pouso do seu didacticismo, tan relevante nos seus contos (algúns deles teñen títulos que parecen sacados das fábulas) non falta ás veces, ao servizo sempre da prédica que move o cidadán ao amor

polo seu país mentres censura as mesquindades e ruindades dos malos políticos da caste dos caciques. Se á posición crítica e actitude reivindicativa sumamos o ton alto e forte de voz teremos posiblemente unha estimación máis fiable e ponderada do Manuel Lugrís Freire xornalista.

A continuación ofrecemos unha listaxe, dende logo incompleta pero con algunhas contribucións da nosa parte, dos textos lugrisianos publicados na prensa de Galicia: dende artigos de información, opinión e debate ata notas biográficas, poemas, anécdotas ou contos. Velaquí a listaxe²⁷:

- **O Tío Marcos da Portela** (1876-1889), popular e pioneira da prensa galega na lingua do país, acredita a circunstancia da que xa deixamos constancia: a constante presenza da narrativa curta lugrisiana na prensa galega. Así, na derradeira etapa da publicación e baixo o pseudónimo de Asieumedre case sempre, temos os seguintes contos:

“Unha cántiga de Chané” (p. 1º, 18-21 de febreiro de 1917)

“O castro” (p. 8º, 7-VI-1917)

“A covadanca” (p. 10º, 7-VII-1917)

“Ir por lan” (p. 14º, 7-IX-1917)

“Boa resposta” (p. 15º, 21-IX-1917)

“Axúdate” (p. 17º, 21-X-1917)

“A nogueira” (p. 18º, 7-XI-1917)

“Homero” (p. 19º, 21-XI-1917)

“¡A xusticia!” (p. 20º, 7-XII-1917)

“O primeiro sangue” (p. 22º, 7-I-1918)

“A liberdade” (p. 23º, 20-21 de xaneiro de 1918)

“¡Boa protección!” (p. 24º, 7-II-1918)

“¡Bótelle terra!” (p. 29º, 21-IV-1918)

“O xiro do sancristán” (p. 30º, 7-V-1918)

“Entre compañeiros” (p. 33º, 7-VI-1918)

“Os lobos” (p. 37º, 21-VIII-1918)

“Volve por outra” (p. 40º, 7-X-1918)

“O escarmento” (p. 41º, 21-X-1918)

“O aforrón” (p. 44º, 7-XII-1918)

“O vimbio e mail-o pino” (p. 45º, 21-XII-1918)

“Un aldraxe” (p. 47º, 21-I-1919)

“O mellor amante” (p. 48º, 7-II-1919)

“Boa meiciña” (p. 49º, 21-II-1919)

“A illa milagreira” (p. 50º, 7-III-1919)

“¡Protestante!” (p. 51º, 21-III-1919)

“Os tres soldados” (p. 52º, 7-IV-1919)

“O carneiro” (p. 57º, 21-VI-1919)

“¡Esquenceuse!” (p. 58º, 7-VII-1919)

Suman, en total, 28 achegas, que coinciden cuantitativamente coa totalidade dos contos de que consta a segunda edición (1909) de *Contos de Asieumedre*. Da totalidade da contística lugrisiana (un total de 55 títulos), temos 22 pezas que apareceron exclusivamente nas páxinas de prensa.

- **Las Riberas del Eo** (Ribadeo, 1881-1971), “Periódico-semanario de intereses generales, noticias y anuncios”, fundado e dirixido (na súa primeira etapa) por José María Páez Cancio. Publicou diversos poemas.
- En **La temporada en Mondariz** (1888), publicación semanal do Balneario de Mondariz que se repartía nos meses de verán. Nas súas páxinas publicou Lugrís algúns poemas.
- En **Revista Gallega** (A Coruña, 1895-1907), “Semanario de literatura e intereses regionales”:

“Zanzarradas”, núm. 118 (6-VI-1897), p. 1, L. U. Gris.

“Críticas. Fungueirazos”, Roque das Mariñas, núm. 119 (13-VI-1897), pp. 5-6

“Críticas. Fungueirazos”, Roque das Mariñas, núm. 120 (20-VI-1897), pp. 5-6

“Prosa y verso. Eu son gallego”, núm. 123 (18-VII-1897), pp. 4-5

“O vimbio e mail-o pino”, núm. 124 (25-VII-1897), p. 3

“Prosa y verso. Soeda”, núm. 128 (22-VIII-1897), p. 5

“As miñas mágoas”, núm. 131 (12-IX-1897), p. 5

“O gaitero do batallón de Zamora (con motivo da gaita donada pol-o Centro Gallego)”, núm. 133 (26-IX-1897), p. 5

“Regramento da sociedade Liga Gallega na Cruña”, núm. 141 (21-X-1897), p. 1-4 (asinado xunto con Uxío Carré e Salvador Golpe)

“Prosa y verso. A morte da campana d’Anllons”, núm. 149 (16-I-1898), p. 4

“Ao Sr. D. Galo Salinas”, núm. 157 (13-III-1898), p. 2

“¡Que cinismo!”, núm. 160 (3-IV-1898), p. 2, (artigo en castelán)

“Os mártires de Carral”, núm. 163 (24-IV-1898), p. 2

“A loitar!”, núm. 164 (1-V-1898), p. 2

“Prosa y verso. Pol-a patria”, Roque das Mariñas, núm. 164 (1-V-1898), p. 5

“Todo dexenerou n-esta boa terra gallega...”, núm. 193 (20-XI-1898), p. 5

“Nin a cobiza dos desleigados...”, núm. 215 (23-IV-1899), p. 2

“En todas las cosas humanas...”, núm. 326 (16-VI-1901), p. 5

“Aos estudantes portugueses”, núm. 360 (9-II-1902), p. 4

“Crónica semanal. Palique”, Manecho, núm. 487 (17-VII-1904), p. 6

- “Crónica semanal. Palique”, Manecho, núm. 488 (24-VII-1904), p. 6
- “Crónica semanal. Palique”, Manecho, núm. 505 (19-XI-1904), p. 6
- “Crónica semanal. Palique”, Manecho, núm. 506 (26-XI-1904), p. 6
- “Gallego”, Roque das Mariñas, núm. 625 (10-III-1907), p. 3

- En *El Noroeste* (1896-193-) aparece a carta ao director asinada por M. Lugrís Freire “A propósito del monumento a Curros Enríquez. Una opinión valiosa a nuestro favor”, núm. 12.017, ano XXVII, [p. 2].
- En *Galicia Moderna* (Pontevedra, 1897-98), “Revista quincenal ilustrada” dirixida por Enrique Labarta Pose. Aparece unicamente “As Mariñas”, núm. 17 (1-I-1898).
- En *Santiago*, (Santiago, 1900), “Revista literaria”, dirixida por Antonio Iglesias Pardo, colabora Lugrís con varios poemas.
- En *Coruña Moderna* (A Coruña, 1905-1907), “Semnario ilustrado”, dirixido por Juan Velasco Tejada, rexistramos:
 - “Cantiga d’amor”, núm. 48 (28-I-1906), p. 1 [cuberta], poema
 - “Progreso del idioma gallego”, núm. 52 (25-II-1906), p. 7
 - “Na morte d’Urbano González”, núm. 62, sen numerar e sen datar, poema
 - “Nuestros festejos”, Asieumedre, núm. 63 (13-V-1906), p. 2
 - “¡Fanatismo! (a mi querido amigo Alejandro Barreiro), núm. 100 (27-I-1907), p. 4
- *A Nosa Terra* (A Coruña, 1907-1908). Semnario rexionalista voceiro dun sector de Solidaridad Gallega. Fonte principal da contística de Lugrís na súa sección “A Carón do Lar”²⁸:
 - “Redención” (p.), núm. 1 (4-VIII-1907), p. 2
 - “A carón do lar. Os lobos”, núm. 1 (4-VIII-1907), p. 3
 - “A carón do lar. A Nogueira”, núm. 2 (11-VIII-1907), p. 3
 - “Unha cántiga de Chané”, núm. 3 (18-VIII-1907), p. 2
 - “O mellor amante”, núm. 4 (25-VIII-1907), pp. 2-3
 - “Ir por lan”, núm. 5 (4-IX-1907), pp. 2-3
 - “O celta” (p.), núm. 6 (11-IX-1907), p. 3
 - “Un personaxe de Esopo”, núm. 6 (11-IX-1907), p. 2
 - “Homero” núm. 7 (19-IX-1907), p. 3
 - “A carón do lar. A illa milagreira”, núm. 8 (26-IX-1907), p. 4
 - “A carón do lar. A cruz”, núm. 9 (4-X-1907), p. 4
 - “A carón do lar. O primeiro é a mantenza”, núm. 10 (12-X-1907), p. 5
 - “¡Adiante!” (p.), núm. 13 (4-XI-1907), p. 2
 - “A carón do lar. A honradés”, núm. 13 (4-XI-1907), p. 5

- “A carón do lar. ¡A xusticia!”, núm. 14 (12-XI-1907), pp. 4-5
- “A carón do lar. Un aldraxe”, núm. 15 (19-XI-1907), p. 4
- “A carón do lar. ¡Protestante!”, núm. 16 (26-XI-1907), p. 5
- “A carón do lar. O vimbio e mail-o pino”, núm. 17 (4-XII-1907), p. 5
- “A carón do lar. Boa meiciña”, núm. 18 (12-XII-907), p. 5
- “Tierra gallega y el señor Ramos”, núm. 19 (19-XII-1907), p. 5
- “A carón do lar. Unha regueifa”, núm. 19 (19-XII-1907), pp. 5-6
- “La tolerancia y los nuevos ideales” (conferencia), núm. 20 (28-XII-1907), pp. 1-2
- “A carón do lar. Os dous abogados”, núm. 20 (28-XII-1907), p. 5
- “A patria” (p.), núm. 21 (4-I-1908), p. 4-5
- “A carón do lar. O escarmento”, núm. 21 (4-I-1908), pp. 5-6
- “A carón do lar. ¡Bótelle terra!”, núm. 22 (12-I-1908), pp. 5-6
- “A carón do lar. Boa resposta”, núm. 23 (19-I-1908), pp. 5-6
- “A carón do lar. Rectificación”, núm. 24 (26-I-1908), pp. 5-6
- “A carón do lar. A espada do fidalgo”, núm. 25 (4-II-1908), p. 5
- “A carón do lar. Os tres soldados”, núm. 26 (12-II-1908), p. 5
- “A carón do lar. O carneiro”, núm. 27 (19-II-1908), pp. 5-6
- “A carón do lar. Tiña razón!”, núm. 28 (26-II-1908), p. 5
- “A carón do lar. O segredo”, núm. 28 (26-II-1908), p. 5
- “A carón do lar. ¡Leopoldiño! Eu casi soplo o lume”, núm. 29 (4-III-1908), p. 6
- “La ofrenda ó los folletos verdes de Don Pepiño”, núm. 30 (12-III-1908), pp. 4-5
- “A carón do lar. A labor do poeta”, núm. 31 (21-III-1908), p. 5
- “Para terminar”, núm. 32 (28-III-1908), p. 4
- “A carón do lar. ¡Esquencuse!”, núm. 32 (28-III-1908), p. 6
- “A carón do lar. ¡Boa protección!”, núm. 34 (14-IV-1908), p. 5
- “A carón do lar. ¡Lamáchegas!”, núm. 35 (23-IV-1908), pp. 5-6
- “A carón do lar. O parecer”, núm. 36 (30-IV-1908), p. 5
- “A carón o lar. Enxebres”, núm. 37 (6-V-1908), p. 5
- “A carón do lar. O aforrón”, núm. 38 (13-V-1908), pp. 5-6
- “A carón do lar. Entre compañeiros”, núm. 39 (19-V-1908), p. 6
- “Sampayo”, núm. 40 (27-V-1908), p. 2
- “A carón do lar. O francés”, núm. 40 (27-V-1908), p. 7
- “A carón do lar. A libertade. O lobo e mail-o can”, núm. 41 (4-VI-1908), pp. 4-5
- “A carón do lar. O xiro do sancristán”, núm. 42 (12-VI-1908), pp. 5-6
- “Un desgraciado”, núm. 43 (19-VI-1908), p. 4
- “A carón do lar. Axúdate”, núm. 43 (19-VI-1908), p. 6

“A carón do lar. A Covadanca”, núm. 46 (16-VII-1908), p. 5

“A carón do lar. A mitá en cartos”, núm. 47 (22-VII-1908), p. 4

“A carón do lar. Lóxica”, núm. 49 (6-VIII-1908), p. 7

- En **Solidarismo Gallego** (A Coruña 1907-1908), voceiro da “Junta Coruñesa de la Solidaridad Gallega” e dirixido por Rodrigo Sanz López. Anotamos o artigo “Solidarismo campesino”; núm. 1 (1-XII-1907), mais temos constancia de que foi colaborador habitual desta publicación.
- En **Solidaridad Gallega** (A Coruña 1908-1911/1912). “Órgano semanal de la Junta Solidaria de La Coruña”, dirixido por Rodrigo Sanz. Publicou numerosos contos como *Asieumedre*.
- En **El Eco de Puente Caldelas** (1910-1914), “Semanario independiente”. Publicou un único conto.
- En **O Gaiteiro de Lugo** (1857), almanaque editado por M. Soto Freire. Colaborou esporadicamente.
- En **El Barbero Municipal** (Rianxo, 1910-1914) “Semanario conservador” dirixido por José Arcos Moldes e ilustrado por Castelao. Interesante fonte da contística lugrísiana:

“A illa milagreira”, núm. 28 (21-I-1911), p. 2

“¡A Xusticia!”, núm. 42 (29-IV-1911), p. 2

“O primeiro sangue”, núm. 43 (6-V-1911), p. 2

“O escarmento”, núm. 44 (13-V-1911), p. 2

“A carón do lar: os lobos”, núm. 45 (20-III-1911), p. 2

“O vimbio e mail-o pino”, núm. 46 (27-III-1911), p. 3

“¡Boa proteición!: o raposo e mail-as galiñas”, núm. 47 (3-VI-1911), p. 2

“A espada do fidalgo”, núm. 58 (19-VIII-1911), p. 2

“A nogueira”, núm. 81 (27-I-1912), p. 3

“Ir por lán”, núm. 86 (2-III-1912), p. 3

“O aforrón”, núm. 90 (30-III-1912), p. 3

“Boa resposta”, núm. 106 (20-VII-1912), p. 2

“Un aldraxe”, núm. 118 (12-10-1912), p. 2

“Homero”, núm. 120 (26-X-1912), p. 2

“O Xiro do sacristán”, núm. 122 (9-XI-1912), p. 2

“Unha regueifa”, núm. 126 (7-XII-1912), p. 3

“O mellor amante”, núm. 134 (1-II-1913), pp. 2-3

“O carneiro”, núm. 135 (8-II-1913), p. 2

“¡Esqueceuse!”, núm. 138 (1-III-1913), p. 3

“A liberdade: o lobo e mail-o can”, núm. 140 (15-III-1913), p. 3

“Unha cántiga de Chané”, núm. 142 (29-III-1913), p. 3

- En *A Voz do País* (Monforte, 1912), semanario rexionalista. Colabora así mesmo cun conto semanal que asina Asieumedre.
- En *El Pueblo* (Pontevedra, 1914-1932), voceiro da Corporación Republicano-Socialista. Temos varios poemas de Lugrís na sección “Musa enxebre”.
- *A Nosa Terra*, Idearium das Irmandades da Fala. Trátase dunha das máis importantes fontes da produción literaria de Lugrís, sobre todo da súa contística. Como Asieumedre ou co seu ortónimo publica, de 1916 ata 1945, un total de 34 achegas. Nos seis primeiros números da publicación atopamos seis contos:

“A crus” (14-XI-1916)

“Con polaina e media” (24-XI-1916)

“Os dous abogados” (5-XII-1916)

“A espada do fidalgo” (5-XII-1916)

“¡Boa perda!” (15-XII-1916)

“¡Bótelle terra!” (5-XII-1917)

No terreo da lírica, as súas composicións de aparición máis temperá son:

“A Mariña” (15-I-1917)

“Versos” (20-II-1918)

A súa presenza remata coa prosa narrativa “Axúdate” (outono de 1945). Interesan tamén os artigos sobre F. Asorey, Guerra Junqueiro, Camões ou Curros Enríquez e mesmo a conferencia “Unha lección de etnografía” (núm. 182).

- En *El Ideal Gallego* (A Coruña, 1917). Na súa Hoja Literaria, que aínda saía en 1927, deixou varias colaboracións como Asieumedre.
- *La Provincia* (Pontevedra, 1917-1922), “Semnario popular independente”. Na súa “Páxina enxebre” apareceron numerosos contos do escritor de Sada.
- En *Nós* (A Coruña, 1918-1919). (“Páxinas gallegas do diario da Cruña *El Noroeste*”), rexistramos catro achegas de carácter narrativo:
 - “A nogueira”, (10-IX-1918), pp. 3-4
 - “Homero”, (8-X-1918), p. 20
 - “O raposo e mail-as galiñas”, (26-XI-1918), p. 45
 - “¿Caeu algún burro?” (18-XI-1919), p. 111
- En *Terra Gallega* (Santiago, 1918), “Boletín decenal”, está representado con diversos contos asinados por Asieumedre.
- En *Nós* (Ourense, 1920-1935), está representado exclusivamente co poema “Ela dorme! Ela soña!”, núm. 28 (15-5-1926), p. 1.
- En *Acción Coruñesa* (A Coruña, 1920-1922), que dirixía Santiago Casares Quiroga e se proclamaba “Periódico defensor de los intereses de la capital de Galicia”, advertimos unicamente:

“En la capital de Galicia. Cristobalón”, núm. 3 (15-X-1920), p. 6

“El teatro argentino. Apuntes de un espectador”, *Asieumedre*, núm. 25 (18IV-1921), p. 2

- En *El Emigrado* (A Estrada, 1920-1940), “Periódico independiente”, hai dúcias de relatos de *Asieumedre*.
- En *El Compostelano* (Santiago de Compostela, 1920-1946) publica sete composicións poéticas, case todas reproducidas de poemarios da súa autoría. Así, de *Soidades* (1894) procede “Eu son gallego” (7-VI-1928). De *Noitebras* (1901) é “Noitebras”, que abre o poemario (23-X-1928). De *Versos de loita* (1919) proceden “Cantiga d’os amigos da Fala” (1-VI-1926) e “¡Adiante!” (2-IX-1932). Publicou tamén “O gran día” (14-IX-1930), “¡Lévame!” (22-X-1928) e “¡Mocedad!” (13-IV-1926).
- En *Don Quijote* (Ponteareas, 1921-1925), publicou varios poemas.
- En *Mariñana* (Sada, 1925), “Revista quincenal ilustrada”, da que foi director Eduardo García Ramos. Aparecen nestas páxinas numerosos poemas e relatos de Lugrís.
- En *Vida Céltiga* (Vigo, 1925), “Revista semanal gráfica-literario-informativa” hai tamén varios contos lugrisianos.
- En *Domecq en Galicia* (A Coruña, 1925-1928), revista mensual que dirixiu Horacio Rodríguez, atopamos:
 - “A covadanca: cuento gallego”, núm. extraordinario 2, (1-VIII-1927, p. 61
 - “O alala do mar” e “A un gaiteiro”, na sección “Figuras del Parnaso Gallego”, núm. 17 (1-V-1927)
- En *El Lérez* (1926), “Revista ilustrada de Actualidades, Industria, Comercio, Literatura, Arte, Deportes”, colaborou na súa “Páxina enxebre” con contos asinados por *Asieumedre*.
- En *El País Gallego* (Santiago, 1927), de Xoán Xesús González, colabora no número extraordinario do 25 de xullo de 1927.
- En *Resol* (Santiago, 1932-1936), “Hojilla volandera del pueblo” que dirixiron A. Cuadrado, L. Seoane e A. Fole está representado cunha soa achega: “A un gaiteiro” (poema); núm. 4, (xullo de 1932), p. 2.

NOTAS

- 1 De *Galicia Moderna*, como de *La Tierra Gallega* e *A Gaita Gallega* temos edicións facsimilares publicadas polo Centro Ramón Piñeiro nos anos 2002 (as dúas primeiras citadas) e 1999.
- 2 “Escritura Gallega”, I (7-III-1886) e II (4-IV-1886), “Filología Gallega” (9-I-1887) ou “Pronunciación gallega” (6-III-1887).
- 3 Vx. na referida edición, as páxinas 25-125.
- 4 Neira Vilas, Xosé. (1988): *Índice da revista «El Eco de Galicia»* (A Habana, 1878-1901). Sada: Edicións do Castro, 87-88.
- 5 As restantes son: “A M. Curros Enríquez” (16-VII-1892), “A meu ermán Nicaso” (11-V-1884), “Eu son gallego” (17-VIII-1884), “O gaieteiro do batallón de Zamora” (16-XI-1895), “A morte da campana d’Anllóns” (19-II-1898), “No álbum d’a señorina E.G.G. (8-VI-1884) e “Quen engañ’a a quen” (9-III-1884).
- 6 Números 116, 118, 123, 126, 130 e 131. Consta de once capítulos e un epílogo.
- 7 Campos Villar, Xabier: (2006): *A Obra Narrativa en Galego de Manuel Lugrís Freire*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia / Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades, 12.
- 8 Nicolás Rodríguez, Ramón (2006): *Manuel Lugrís Freire. Vida e obra*. Vigo: Xerais, 23.
- 9 Tocata (datada o día 16-VIII-1885) de homenaxe a Rosalía co gallo da súa morte. Non está numerada, (pp. 1-2).
- 10 “A festa de Tacón” (2-VIII-1885, pp. 1-2).
- 11 “A fala gallega”, I; tocata 3ª (13-IX-1885), pp.1-2.
- 12 “A fala gallega”, II; tocata 5ª (8-XI-1885), pp. 1-2.
- 13 “Non máis emigración”, tocata 4ª (11-X-1885), pp. 1-2.
- 14 Campos Villar, Xabier (2006): *Diccionario Manuel Lugrís Freire*. Santa Comba: tresCetres, 18-20 e 51.
- 15 Vx. Neira Vilas, Xosé (1985): *A prensa galega de Cuba*. Sada: Edicións do Castro, 31.
- 16 Vx.: Manuel Curros Enríquez, “Carta-prólogo” a *Soidades*, de Manuel Lugrís Freire, A Habana, imprenta El Avisador Comercial, 1894.
- 17 Vx. Núñez Seixas, Xosé M. (1992): “Inmigración e galeguismo en Cuba (1879-1939)”, *Grial*, núm.115, 360.
- 18 Vx. Moreda Leirado, Marisa (2006): “Lugrís Freire en Uruguai”, *El Ideal Gallego*, 17 de maio, 2.
- 19 Por orde de publicación: “Unha cantiga de Chané” (16-XI-1917); “Os tres soldados” (18-XI-1917); “Volver por outra” (25-XI-1917); “Homero” (24-II-1918); “A liberdade” (10-III-1918) e “Unha regueifa” (28-IV-1918).
- 20 Vx. K. Inzo: “Bocetos literarios. Antonio Silvo-sa” *Galicia Moderna*, A Habana, núm. 97, (6-III-1887), p. 2.
- 21 Ramón Nicolás Rodríguez, *op. cit.*, p. 40. A cita está tomada polo autor do apéndice á edición –feita por Lugrís– de *Poesías de Pondal*, A Coruña, Zinke Hermanos.
- 22 Como “Dependiente de Comercio” figura ao pé dun artigo da súa autoría, “Tierra Gallega y el Señor Santo Ramos” (*A Nosa Terra*, A Coruña, 19-XII-1907) no que contesta aos ataques recibidos do xornal republicano da Coruña.
- 23 Ramón Nicolás, a propósito do seu labor xornalístico fala de “unha presenza tan constante e tan abondosa en tantas e tantas revistas e xornais” comparable, por exemplo, á de Otero Pedrayo; *op. cit.*, p. 122.
- 24 En *A Nosa Terra* hai notas que reproducen as orixinais publicadas en semanarios galegos da Habana como *Galicia* ou *Follas Novas* onde Lugrís colaborou tamén despois de deixar Cuba. Salienta a notable atención á morte de Curros, que dá lugar a traballos de Lugrís nos números 31 e 35 (marzo e abril de 1908 respectivamente), onde é manifesta, unha vez máis, a admiración pola figura do escritor celanovés co que Lugrís se relacionou –como xa vimos– nos seus anos cubanos.
- 25 O 6 de outubro de 1908 pronuncia o primeiro mitin en galego en Betanzos, logo virían outros na Coruña, Cambre ou Carral.
- 26 Hai unha certa similitude cos escritos xornalísticos de Curros, que deixou ao respecto unha clara pegada en Lugrís.
- 27 No ano 2006 diversas publicacións de prensa reproduciron textos lugrísianos ou achegas sobre a vida e obra do escritor. Así, temos constancia de cabeceiras como *Encrucillada*, *Atenea*, *Praza das Letras*, *Raigame* e, sobre todo *A Xanela*. Os diarios de gran circulación (*La Voz de Galicia*, *El Ideal Gallego*, *Faro de Vigo*, *El Correo Gallego*, *Diario de Ferrol*, *Diario de Pontevedra*, *El Progreso*, etc), dedicaron a Lugrís páxinas e suplementos especiais co complemento, nalgún caso de libros que recollían algunha parte da obra de Lugrís.
- 28 Non sempre son contos os textos acollidos nesta sección. Así, por exemplo, acontece cos titulados “¡Lamáchegas!” (23-IV-1908) ou “A labor do poeta” (21-III-1908) dedicados á figura de Curros Enríquez.